

викладач кафедри
германо-романської філології
та перекладу
Східноукраїнського національного
університету
імені Володимира Даля

НАРАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПОВІДАНЬ-МІРАКЛІВ У «РУНІ ОРОШЕННЮ» ДИМИТРІЯ ТУПТАЛА

Постановка проблеми. Книга «Чуда Пресвятої й Преблагословенної Диви Марії» була видана в Новгороді-Сіверському в 1677 році. Усі наступні видання (1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702) були надруковані в Чернігові під назвою «Руно орошенное». Це була перша книга Димитрія Туптала, що дійшла до нас. У ній він намагається описати відомі на той час чудеса від ікони Божої Матері, що перебувала в Іллінській обителі міста Чернігова. Книга «Руно орошенное» Димитрія Туптала цікавила науковців як елемент біографії відомого агіографа, об'єктом же літературознавчого аналізу вона ще не була. Отже, вивчення художніх особливостей цього тексту раннього періоду творчості святителя Димитрія цілком на часі.

Зокрема, використання наративного підходу до тлумачення оповідань-міраклів зі збірки «Руно орошенное» є важливим і актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті дослідження ранньої творчості Димитрія Туптала можна виділити студії К. Борисенко (явище синкретизму) [2], І. Савченко (загальна характеристика твору) [13], О. Матушек (вивчення специфіки барокової символіки на прикладі «Руна орошеного») [11], М. Федотової (констатація як біобібліографічного факту та загальна характеристика) [14].

Вивченню наративу присвячували свої праці Р. Барт [1], К. Бремон [3], Ю. Лотман [8; 9], В. Пропп [12], В. Шмід [15]. Творчість давньоукраїнських авторів, зокрема Димитрія Туптала, в цьому ключі досліджена мало. Теорію наративу щодо барокових текстів у своїх дослідженнях використовують архієпископ Ігор Ісиченко [7] та О. Матушек [10].

Постановка мети. Метою статті є дослідження наративних особливостей оповідань про чуда, що надруковані в «Руні».

Виклад основного матеріалу. Збірка є прикладом українського літературного бароко. За архієпископом Ігорем Ісиченком, «барокові письменники діють у річниці закладеної до механізмів літературної творчості програми і конструюють текст на основі поєднання різних семантичних площин і знакових систем, що відповідало втіленим в обряді моделям спілкування віруючого з Богом» [7, с. 27].

За текстовим наповненням цю книгу можна віднести і до збірок оповідань, і до збірок проповідей. Очевидно, автор, будучи проповідником чернігівської єпархії, виголошував казання перед Чернігово-Іллінською іконою, записував їх, а потім видав. Таким чином, ми маємо змогу розглядати «Руно» як поєднання двох типів текстів – наративного та оративного. Для оративного тексту характерні роздуми, інтерпретація, тлумачення. Для наративного – сюжет. Збірка складається з 24 частин, кожна з яких містить як оповідання-міраклі, так і бесіду, повчання.

Основною комунікативною функцією оповідань-міраклів стає інформативна: подається трихотомічний опис подій (як, коли, де вони відбулися).

У всіх оповіданнях-міракліях наратор є гетеродієгетичним в інтродієгетичній ситуації (за моделлю В. Шміда – вторинний надієгетичний наратор). Такий наратор репрезентує історію, в якій його немає в будь-якій формі, граматично ж це виявляється як виклад від 3-ї особи [15]. Роль реципієнта відіграє читач книги. У нашому випадку оповідання-міраклі були наочним прикладом поведінки віруючої людини і в такий спосіб наближали аудиторію до головного змісту проповіді. Ці твори в основному були розраховані на просту аудиторію.

За В. Шмідом, розтягнення і стискання характерні для історії та події співвідносно. Щодо оповідань Димитрія Туптала ми можемо констатувати, що відбувається відносне стискання сюжету, оскільки дії описано дуже лаконічно, наближено до констатації фактів. Немає характеристик персонажів, описів місцевості, аналіз подій представлений моральним висновком на зразок: «*Съ бл҃гвѣдѣніе Б҃гродичнѡ цѣлнті недѣл҃и млітвѡми ажѣ к ѿнѣ своємѣ й Б҃гѣ нашьемѣ ѡ нас творитѣ*» [5, арк. 73].

Сюжет не насичений подіями, але має причинно-наслідкову структуру. Як правило, існує одна центральна подія та подія-наслідок. Центральними подіями є чуда, які розділяють негативний і позитивний боки життя персонажів. Оповіді про них досить прості.

Проводячи свій відбір, автор наче прокладає кризь наративний матеріал смислової лінії, керується критерієм його релевантності, тобто значущості для тієї конкретної історії, яку він збирається розповісти [15, с. 162]. За цією теорією, історик повинен прокласти «ідеальну лінію через багато атомів визначеного відрізка світових подій, щоб отримати історіографічні одиниці» [15, с. 163]. Ці висновки філософа можна перенести і на фікціональну літературу, до якої ми зараховуємо й окремі частини твору Димитрія Туптала.

Серед подій, описаних у «Руні орошенному», можна виділити допомогу Богоматері людині, тобто чудо. Чуда, пов'язані з іконою, ми можемо поділити на дві групи: 1) колективні (що сталися з групою людей, або ці

люди стали свідками названого чуда («Чуда 1, 2»); 2) індивідуальні (коли чудо відбувається з конкретною особою) (чуда 3–24).

У всіх «Чудах» події зображено послідовно, їх переставлень немає.

Кожна підчастина «Чудо» має схожу послідовність викладу:

проблема → прохання → допомога → позитивне вирішення проблеми.

Тут, за В. Шмідом, ми можемо спостерігати зміну, що є центральною подією, яка часто моделюється виключно опозицією початкової та кінцевої ситуацій. Шлях до сумління людей триває різний за довжиною проміжок часу. Дії відбуваються одноманітно.

За ознакою селективності всі епізоди є еквівалентними, оскільки час оповіді співпадає за своєю «стислістю» або «розтягнутістю».

Проаналізувавши зміст усіх чуд від Чернігово-Іллінської ікони, можемо сказати, що книга має обрамлення: перше чудо ніби відкриває їхній цикл (плаче ікона), а останнє – логічно завершує його (воскресіння мертвого). Перше показує велич божественної сили. Останнє – дає доказ вічного життя, є аргументом для центральної догми християнства – воскресіння мертвих.

За змістом перше чудо від ікони перекликається з назвою «Руно орошенное», оскільки як роса з’являється на руні Гедеона, так і Богоматір плаче сльозами (тобто мироточить) задля нашого спасіння. Як на руні Гедеона роса з’являється невідомо звідки, так і на іконі це відбувається саме так. Тому назва твору має подвійний сенс, що є ознакою символічності, характерної для барокової літератури.

За В. Шмідом, подія – це фікціональний матеріал, що служить для нарративної обробки [15]. За Ю. Лотманом, подією є переміщення персонажа через кордон семантичного поля [9, с. 282]. У нашому випадку ним стають перешкоди у вигляді неприємностей та хвороб. Долаючи їх, герої змінюють ситуацію.

Серед критеріїв подієвості В. Шмід виділяє:

1. Релевантність зміни. Тобто суб’єкт (персонаж) отримує дійсно важливі для нього результати й зазнає змін. Наприклад, Віра з Мозирського повіту («Чудо 3») позбавляється німоти та хвороби руки [5, арк. 11]. Отримавши бажане, вона славословить Богоматір. Михайло («Чудо 9»), позбавившись біснування, досить довгий час служив у Іллінському монастирі [5, арк. 44]. Це дає змогу припустити докорінні зміни в їхньому подальшому житті.

Треба додати, що події однієї культури можуть не бути подіями в іншій. Наприклад, для віруючої людини XVII століття мироточіння ікони – дійсно надприродне явище, Боже благословення. Для адресатів Димитрія Туптала плач Богоматері стає доказом чудотворності ікони та її благодатності.

2. Непередбачуваність. Кожен суб’єкт зазнає Божої благодаті несподівано для себе (та, можна сказати, для автора також). На початку не можна бути впевненим до кінця, чи подолають вони свої проблеми. П’ятирічний Федір із «Чуда 18» страждав від тяжкої лихоманки та «различнии врачевания ничтоже успеша немощь болие оумножившися оуморити его хотяше» [5, арк. 74]. Агаф’я зі Сосниці, що хворіла дванадцять тижнів («Чудо 20»), і люди з її оточення «ненадеяшая живу мя зрети» [5, арк. 84]. Але, всупереч земній логіці, герої видужують.

3. Консекутивність. Після здійснення події кожен герой переживає перемену поглядів і часто змінює спосіб свого життя. Наприклад, Дем’ян із «Чуда 10» після позбавлення від біснування залишається служити в монастирі деякий час [5, арк. 50].

4. Незворотність. Властива персонажам з оповідань-міраклів із «Руна орошенного». Чудо допомагає героям досягнути такого морального й фізичного стану, що виключає повернення до того, що було раніше [15, с. 18]. Яскраво це видно на прикладі з історіями зцілення та позбавлення біснуватості.

5. Неповторюваність. Усі герої переживають єдину зміну. Це може відбуватися як у разі одужання, так і у разі порятунку («Чудо 2»). Або в «Чуді 1» стає зрозумілішим, що настав новий етап у монастирському житті – ікона показала свою незвичайність.

В. Пропп у праці «Морфологія чарівної казки» виділяє вчинки персонажів як головний носій нарративних функцій, виключаючи розглядання всіх інших їхніх характеристик (зовнішність, фізичні й моральні атрибути й т.п.) та а fortiori – будь-які вказівки на місце, час, зовнішність й обставини дії [12].

Кардинальною (ядерною) функцією в оповіданнях-міракліях виступає хвороба персонажа або його одержимість злими духами. За Р. Бартом, цей вид функцій є таким, коли співвідносний вчинок відкриває (підтримує чи залишає альтернативну можливість, що має значення для подальшого перебігу подій, а саме, коли вона створює або вирішує ситуативну невизначеність [1, с. 207].

Трохи інша картина з двома першими «Чудами». Тут кардинальними функціями є мироточіння Іллінської ікони (чудо 1) та порятунок її від татар (чудо 2). У другому чуді подібну ситуацію можна спостерігати на початку, коли нашестя татар на монастир могло відбутися, а могло й не відбутися. Іншою функцією такого типу виступає тут напад татар на конкретний Іллінський монастир. Іншою такою ж функцією ми можемо назвати порятунок від татар не лише ікони, а й іноків (бо на них могли напасти, що було досить вірогідно в цій ситуації).

Дещо вирізняється структура оповідання 11, присвяченого зціленню Кліма, слуги Василя Болдаковського. Тут додатковою відомістю є коротка розповідь про печеру святого Антонія, і вона є фактично окремим текстом. Подія, яка об’єднує ці дві оповіді, зцілення біснуватого Кліма в печері, яку колись викопав святий Антоній Печерський. Тут, якщо ми згадаємо теорію В. Проппа, дійовими особами-помічниками виступає не лише Діва Марія, а й преподобний Антоній, який колись мешкав тут. Святий разом із Богоматір’ю молилися за Кліма, і той звільнився від бісів. У цьому випадку завдяки використанню прийому «текст у тексті» з’являються додаткові персонажі-помічники. Кривдник у цьому оповіданні-міраклі спільний. Це біс, який спонукав Ізяслава вигнати Антонія та багато років мучив Кліма.

Якщо докладно розглянути це оповідання за теорією Ролана Барта, то тут можна виділити більше кардинальних функцій, ніж у оповіданнях із простішим сюжетом. Це біснуватість Кліма, прихід його до монастиря, прив'язування його в печері святого Антонія і зцілення.

Усе оповідання про святого Антонія можна розглянути як індекс, який пояснює, чому саме ця печера є особливою, і чому саме святий Антоній є покровителем цього місця.

В оповіданнях домінує загальна схема, коли центральні персонажі оповідань-міраклів зазнають якихось нещастя або мають певну проблему. Цією ознакою вони об'єднані всі. Через деякий час кожен із них приходиться до ікони. Після молитви до Богоматері (молебна, звичайної молитви) персонажі зазнають допомоги (часто не одразу). Однак є виключення, коли персонаж не доходить до монастиря, а лише складає обітницю.

Кожен головний герой (окрім першого чуда) має конкретну проблему. Він має бажання позбутися її. Мотиватором рішення звернення до Богоматері через її ікону є віра в те, що це допоможе.

Одні персонажі самі просять зцілення (майже всі), інші – за сприяння і допомогою інших віруючих: Дем'яну з Холявина допомагають інокі (чудо 10), невідомі помічники (чудо 11, 12, 16, 17), батьки (13, 14, 21, 24, 18), конкретна людина (19) [5].

Інформантами в цих оповіданнях виступають вказівки на місце мешкання персонажа, його ім'я, соціальний статус або вид діяльності. Також до них можна зарахувати дати, коли відбувалися події.

За цими вказівками стає можливим обрахування часу, протягом якого, наприклад, Марина («Чудо 7») чекала на зцілення. Таким же інформантом ми можемо називати вказівку на місце, де відбувалася дія цього оповідання, та проживання Марини та її матері (неподалік від монастиря святого пророка Іллі) [5].

Взагалі, першою дією в переважній більшості оповідань-міраклів є лихо, яке спіткало персонажа (3, 4, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 15, 18, 21, 22, 23, 24). Воно виступає ядерною функцією. Проте з оповідання ми можемо засвідчити обов'язковість передумання іншої події, про яку стає відомо з факту прибуття чи звернення особи до монастиря. В одних випадках особа звертається до Бога помислами, в інших її приводять до монастиря, або вона сама туди приходиться. Це лихо може бути або одержимістю бісами, або хворобою, або, взагалі, смертю персонажа («Чудо 24») [5].

Усі герої оповідань, з якими відбувалося чудо, є вдячними Богоматері за її допомогу. Вони виконують обітницю, яку вони покладали на себе у випадку вирішення своїх проблем (чудо 20, 22, 24). Таким чином, можна сказати, що Богоматір виступає в ролі цілительки, захисниці, помічниці, утішительки. Зовнішні зміни в житті людей настають після змін внутрішніх – лише щире каяття дає змогу активізувати цю допомогу. На відміну від «Неба нового», де іноді Богоматір виступає в ролі карательки, функція Діви Марії в «Руні орошеному» завжди суто позитивна.

Темпоральну характеристику твору визначає церковний календар. Лише окремі дати названі точно, якщо вони є відомими. В основному ідентифікатор – церковне свято, що для обізнаних людей XVII століття є нормою, а для наших сучасників заковує його значення. Усі події, що відбуваються в оповіданнях-міракліях, сучасні автору. Якщо поррахувати від першого чуда до року виходу книги, то цей період охоплює 21 рік. Час, визначений тут, стає часом молитви, церковного обряду – він автоматично перетворюється на сакральний. Те, що було раніше, відходить на другий план. Персонажі зазнають змін після певної події (в нашому випадку – після допомоги Богоматері через чудотворну ікону).

Іллінський монастир виступає тут сакральним центром. Люди приходять сюди з різних місць – у більшості своїй із Чернігівщини, але часом навіть із території сучасної Білорусі. З огляду на це ми можемо встановити, що ареал поширення культу ікони Чернігово-Іллінської Богоматері – це не лише території біля монастиря, а й досить далекі від нього.

Показово, що тут, як і в середньовічній системі мислення, дорога до монастиря стає дорогою персонажа до небес. Тобто, за Ю. Лотманом, земля як географічне поняття отримує не властиве сучасним географічним поняттям релігійно-моральне значення. У більшості випадків поривання з гріхом замислюється як прихід до монастиря, переміщення зі світського місця до святого. У цьому ж сенсі воно уподібнювалося паломництву і смерті, яка також мислилася як просторово-географічне переміщення [8, с. 299].

Фактично Іллінський монастир має два місця знаходження – «земне», реальне (м. Чернігів) та «небесне» – як фрагмент Царства Божого в цьому світі. Димитрій Туптало дає характеристику і потойбічного світу, що знаходиться в іншому семантичному просторі.

Усі оповідання-міраклі мають цілком завершену нарративну історію, однак під однією ідеєю теоретично можна інтегрувати інші подібні чуда. Тому пізніші видання твору містять більше чуд, аніж розглянуте нами видання.

Оповідання-міраклі з «Руна орошеного» набувають моралізаторсько-дидактичного характеру.

Висновки. Отже, структура оповідань-міраклів, розглянутих нами, проста, прозора. Кожне оповідання має одну центральну подію – чудо. Ця подія характеризується релевантністю зміни, непередбачуваністю, консекутивністю, незворотністю, неповторюваністю. Число персонажів, задіяних тут, обмежене. Серед них присутні головний герой, помічник або шкідник. Усі дії відбуваються в одному місці – Іллінському монастирі м. Чернігова. Простір характеризується опозицією сакрального та профанного. Церковний календар визначає темпоральну характеристику твору, основними подіями якого є чуда. Загалом, «Руно орошеное» засвідчує розвиток оригінального українського оповідання-міраклію.

Подальше вивчення теми полягатиме в розгортанні й тлумаченні ознак «Руна орошеного» як зразка української проповідницької літератури епохи Бароко.

Література:

1. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов. *Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму*. Москва : Прогресс, 2000. С. 196–239.
2. Борисенко К. Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література». Харків, 2003. 19 с.
3. Бремон К. Структурное изучение повествовательных текстов после В. Проппа. *Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму*. Москва : Прогресс, 2000. С. 239–247.
4. Галатовський Іоаннікій. Небо нове з новими зв'язками. Могилів, 1699. 216 с.
5. Димитрій Туптало. Руно орошенне. Чернігів : Друкарня Свято-Троїцького монастиря, 1683. 107 с.
6. Женетт Ж. Структурализм и литературная критика. Москва, 1998. Т. 1 : Фигуры. С. 302–358.
7. Ісіченко І. Бароко – мистецький стиль і літературна доба. *Дивослово: українська мова і література в навчальних закладах*. 2010. № 10(643). С. 27–34.
8. Лотман Ю. Семиосфера. Санкт-Петербург, 2010. 704 с.
9. Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва, 1970. 384 с.
10. Матушек О. Образ Богородиці в українській літературі другої половини XVII століття. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2015. Вип. 32. С. 169–180.
11. Матушек О. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література». Харків, 1999. 19 с.
12. Пропп В. Морфология сказки. Ленинград : Academia, 1928. 152 с.
13. Савченко І. Історико-літературні твори Димитрія Ростовського (Туптала). *Вісник Запорізького національного університету*. 2001. № 1. URL: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/644.pdf> (дата звернення: 04.12.2018).
14. Федотова М. Книги «Чуда Пресвятой и Преблагословенной Девы Марии» и «Руно орошенное» – сочинения святителя Димитрия, митрополита Ростовского и Ярославского. *Святитель Димитрий Ростовский. Чуда Пресвятой и Преблагословенной Девы Марии*. Чернигов, 2013. С. 9–21.
15. Шмид В. Нарратология. Москва : Языки славянской культуры, 2003. 312 с.

Анотація

**Т. ІРТУГАНОВА. НАРАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПОВІДАНЬ-МІРАКЛІВ
У «РУНО ОРОШЕНОМУ» ДИМИТРІЯ ТУПТАЛА**

У статті використано нарративний підхід до тлумачення оповідань-міраклів зі збірки «Руно орошенное».

Встановлено, що основною комунікативною функцією оповідань-міраклів стає інформативна: подається трихотомічний опис подій (як, коли, де вони відбулися).

Показано, що сюжет твору не насичений подіями, але має причинно-наслідкову структуру. Автором вказано, що, як правило, існує одна центральна подія та подія-наслідок, а Іллінський монастир виступає сакральним центром.

Час, визначений тут, стає часом молитви, церкви – він автоматично перетворюється на сакральний. Попередні події відходять на другий план. Персонажі зазнають зміни після певної події (в нашому випадку допомоги Богоматері через чудотворну ікону). Таким чином, автором статті в оповіданнях-міракліях з «Руно орошеного» розкривається зміст трихотомії «час – місце – подія».

Автор статті доходить висновку, що інформантами в цих оповіданнях виступають вказівки на місце проживання персонажа, його ім'я, соціальний статус або вид діяльності. Функція персонажа виявляється в тексті або через факт хвороби, або через факт воскресіння. Усі оповідання-міраклі мають цілком завершену нарративну історію, однак під однією ідеєю теоретично можна інтегрувати інші подібні чуда.

У статті стверджується, що поява «Руно орошеного» Димитрія Туптала засвідчує розвиток оригінального українського оповідання-міраклію.

Ключові слова: нарратив, герой, інформанти, час, простір.

Summary

**T. IRTUGANOVA. THE NARRATIVE FEATURES OF MIRACULOUS STORIES IN *DEWY FLEECE*
(«RUNO OROSHENNOJE») BY DYMISTRYI TUPTALO**

The narrative approach to the interpretation of short stories-miracles from the collection of miracles *Dewy Fleece* («Runo oroshennoje») is used in the article.

It is established that the main communicative function of narrative-miracles is informative: a trichotomous description of events is presented (how, when and where they had happened).

It is shown that the plot of the work is not rich in events, but has a causal structure. The author states that, as a rule, there is one central event and an event-consequence, the Ilyinsky monastery acting as a sacral center. People come here from different places – most of them from Chernihiv region, but sometimes even from the territory of modern Belarus. Considering all this, it is established that the area of propagation of the cult icon of the Chernihiv-Illinskaya Mother of God spread not only in the territory close to the epicenter, but also quite distant from it.

The time defined here is the time of prayer, the church – it automatically turns into a sacred one. Previous events move to the background. Characters undergo changes after a certain event (in our case, the help of the Mother of God through a miraculous icon).

Thus, the author of the article in the narrative-miracles from the *Dewy Fleece* («Runo oroshennoje») reveals the content of trichotomy «time – place – event».

As to the role of characters, the author of the article concludes that the informants in these stories are indications of the place of residence of the character, his name, social status or type of activity. Also, they can include the dates when events took place. The character's function is manifested in the text either through the fact of disease, or the fact of resurrection.

All narrative-miracles have a complete narrative history, but under one idea it is theoretically possible to integrate other similar miracles.

The article emphasizes the development of the original Ukrainian narrative-miracle, which is evidenced by the appearance of *Dewy Fleece* («Runo oroshennoje») by Dimitry Tuptalo.

Key words: narrative, hero, informant, time, space.